

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΡΩΤΟ ΤΜΗΜΑ

ΥΠΟΘΕΣΗ
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΟΣ

(Προσφυγές υπ' αριθ. 4762/18 και 6140/18)

ΑΠΟΦΑΣΗ

ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟ
31 Οκτωβρίου 2019

Η παρούσα απόφαση θα καταστεί οριστική υπό τις προϋποθέσεις του άρθρου 44 παρ. 2 της Σύμβασης. Ενδέχεται να υποστεί αναθεωρήσεις στη φάση της εκδοτικής επιμέλειας.

Στην υπόθεση Παπαγεωργίου και άλλων κατά Ελλάδος,

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Πρώτο Τμήμα), αφού συνεδρίασε σε Σώμα αποτελούμενο από τους:

Ksenija Turković, *Πρόεδρο,*

Λίνο-Αλέξανδρο Σισιλιάνο,

Aleš Pejchal,

Armen Harutyunyan,

Peter Pastor Vilanova,

Tim Eicke,

Jovan Ilievski, *Δικαστές,*

και τη Renata Degener, *Βοηθό Γραμματέα του Τμήματος,*

Αφού συσκέφθηκε κεκλεισμένων των θυρών στις 24 Σεπτεμβρίου 2019,

Εκδίδει την ακόλουθη απόφαση, η οποία υιοθετήθηκε την τελευταία ως άνω ημερομηνία:

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

1. Η υπόθεση αποτελεί απόρροια δύο προσφυγών (αριθ. 4762/18 και 6140/18) κατά της Ελληνικής Δημοκρατίας, οι οποίες κατατέθηκαν στο Δικαστήριο σύμφωνα με το άρθρο 34 της Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών («η Σύμβαση») στις 5 και 8 Ιανουαρίου 2018 αντίστοιχα από πέντε έλληνες υπηκόους («οι προσφεύγοντες»), τα ονόματα των οποίων εμφανίζονται στο συνημμένο κατάλογο.
2. Οι προσφεύγοντες εκπροσωπήθηκαν από τον κ. Β. Σωτηρόπουλο, δικηγόρο Αθηνών. Η Ελληνική Κυβέρνηση («η Κυβέρνηση») εκπροσωπήθηκε από τους αντιπροσώπους του Πληρεξουσίου της, κ. Κ. Γεωργιάδη, Πάρεδρο του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, και κα Αικ. Μαγριππή, Δικαστική Πληρεξουσία Α΄ του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.
3. Οι προσφεύγοντες επικαλούνται παραβιάσεις των άρθρων 8, 9 και 14 της Σύμβασης και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.
4. Στις 26 Μαρτίου 2018 οι προσφυγές κοινοποιήθηκαν στην Κυβέρνηση.
5. Στις 31 Μαΐου και τις 14 Ιουνίου 2018, σύμφωνα με το άρθρο 36 παρ. 2 της Σύμβασης και τον Κανόνα 44 παρ. 3 του Κανονισμού του Δικαστηρίου, ο

Αντιπρόεδρος του Τμήματος επέτρεψε στους National Secular Society, Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι (ΕΠΣΕ) και Ερευνητικό Πρόγραμμα Grassrootsmobilise του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) να παρέμβουν ως τρίτοι.

ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

6. Οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της προσφυγής αριθ. 4762/18 είναι οι γονείς της τρίτης προσφεύγουσας, κατά το χρόνο κατάθεσης της προσφυγής μαθήτριας της τρίτης και τελευταίας τάξης του γενικού λυκείου της Μήλου κατά το σχολικό έτος 2017-2018. Η πρώτη προσφεύγουσα της προσφυγής αριθ. 6140/18 είναι η μητέρα της δεύτερης προσφεύγουσας, κατά το χρόνο κατάθεσης της προσφυγής μαθήτριας της Δ' Δημοτικού στο δημοτικό σχολείο της Σίφνου.

7. Οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της προσφυγής αριθ. 4762/18 και η πρώτη προσφεύγουσα της προσφυγής αριθ. 6140/18 ουδέποτε υπέβαλαν στο όνομα και για λογαριασμό των τέκνων τους οποιαδήποτε αίτηση απαλλαγής τους, είτε για το σχολικό έτος 2017-2018 είτε για οποιοδήποτε σχολικό έτος από τα προηγούμενα που παρήλθαν, από το μάθημα των θρησκευτικών που θα διδασκόταν σε κάθε σχολική τάξη. Περαιτέρω, ουδέποτε προσέβαλαν δικαστικά, με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, την από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με την οποία καθορίζεται η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών.

8. Όμως, οι προσφεύγοντες και των δύο προσφυγών προσέβαλαν με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας την από 13 Ιουνίου 2017 απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού & Επαγγελματικού Λυκείου» και την από 16 Ιουνίου 2017 απόφαση του ίδιου Υπουργού με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο». Οι ως άνω αιτήσεις ακύρωσης των προσφευγόντων κατατέθηκαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας στις 12 Ιουλίου 2017, δηλ. περίπου δύο μήνες πριν από την έναρξη του σχολικού έτους 2017-2018 και κατά τη διάρκεια των δικαστικών διακοπών (ήτοι από 1 Ιουλίου έως 15 Σεπτεμβρίου). Προσέβαλαν αυτές τις αποφάσεις για το λόγο ότι δεν προβλέπουν ένα

μάθημα θρησκευτικών αντικειμενικού, κριτικού και πλουραλιστικού χαρακτήρα που δεν θα χρειαζόταν τη διαδικασία απαλλαγής αφού θα απευθυνόταν σε όλους τους μαθητές, όχι επειδή το μάθημα θα ήταν υποχρεωτικό από το νόμο, αλλά επειδή δεν θα έθιγε τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

9. Στις αιτήσεις ακύρωσης οι προσφεύγοντες επίσης υποστήριζαν διεξοδικά ότι η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, όπως καθορίζεται από την προαναφερθείσα εγκύκλιο, είναι αντίθετη με τα άρθρα 8, 9 και 14 της Σύμβασης.

10. Στις 12 και 24 Ιουλίου 2017 οι προσφεύγοντες ζήτησαν να εξεταστούν οι υποθέσεις τους από το Τμήμα Διακοπών με τη διαδικασία του κατεπείγοντος του άρθρου 11 του Π.Δ. 18/1986 πριν από την έναρξη του νέου σχολικού έτους 2017-2018 στις 11 Σεπτεμβρίου 2017. Όμως, το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε τα αιτήματά τους ως άνευ σημασίας.

11. Η αίτηση ακύρωσης προσδιορίστηκε να συζητηθεί ενώπιον του Γ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά τη δικάσιμο της 12ης Οκτωβρίου 2017. Έκτοτε, η συζήτηση της υπόθεσης αναβλήθηκε διαδοχικά για τις δικασίμους της 9ης Νοεμβρίου 2017, 14ης Δεκεμβρίου 2017, 8ης Φεβρουαρίου 2018, 22ας Μαρτίου 2018, 19ης Απριλίου 2018, 4ης Μαΐου 2018, 1ης Ιουνίου 2018 και 21ης Σεπτεμβρίου 2018.

12. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι αποκλειστικός λόγος των αναβολών από το Γ' Τμήμα ήταν η αναμονή της έκδοσης αποφάσεων της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας επί δύο αιτήσεων με αντικείμενο την ακύρωση των υπουργικών αποφάσεων σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στο δημοτικό/γυμνάσιο και στο λύκειο αντίστοιχα, οι οποίες είχαν εκδοθεί προκειμένου να ισχύσουν για το σχολικό έτος 2016-2017 και εφεξής. Οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι οι αποφάσεις του Γ' Τμήματος με τις οποίες χορηγήθηκαν οι αναβολές δεν επικαλούνταν – και δεν θα μπορούσαν να επικαλεστούν – το λόγο που επικαλείται η Κυβέρνηση αφού οι άλλες υποθέσεις περιλάμβαναν άλλους αιτούντες και αφορούσαν το πρόγραμμα σπουδών για το σχολικό έτος 2016-2017.

13. Στις 20 Μαρτίου 2018 η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας εξέδωσε την υπ' αριθ. 660/2018 απόφαση (σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος θρησκευτικών στο δημοτικό και γυμνάσιο για το σχολικό έτος 2016-2017) και την υπ' αριθ. 926/2018 απόφαση (σχετικά με το πρόγραμμα του ίδιου μαθήματος στο λύκειο

για το σχολικό έτος 2016-2017), μετά από προσφυγή που κατέθεσε ο Μητροπολίτης Πειραιώς ζητώντας την ακύρωση της προβλεπόμενης από το πρόγραμμα αλλαγής της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών. Η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε ότι οι υπουργικές αποφάσεις είναι αντίθετες με το άρθρο 4 παρ. 1, το άρθρο 13 παρ. 1 και το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης και το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της Σύμβασης διότι στερούν τους Χριστιανούς Ορθόδοξους μαθητές από το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικά τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

14. Μετά τη δημοσίευση των ως άνω αποφάσεων της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, η αίτηση ακύρωσης των προσφευγόντων διαγράφηκε από το πινάκιο του Γ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας και εισήχθη προς συζήτηση ενώπιον της 17μελούς Ολομέλειας κατά τη δικάσιμο της 4ης Μαΐου 2018. Εν συνεχεία, η εν λόγω αίτηση αναβλήθηκε εκ νέου και προσδιορίστηκε να εκδικαστεί στις 21 Σεπτεμβρίου 2018 ενώπιον της 25μελούς Μείζονος Σύθεσης λόγω εξαιρετικής σπουδαιότητας, προκειμένου να συνεκδικαστεί με άλλες δύο αιτήσεις ακύρωσης άλλων προσώπων κατά των ίδιων υπουργικών αποφάσεων που προσβάλλονταν με την αίτηση ακύρωσης των προσφευγόντων. Οι τελευταίες αυτές αιτήσεις ακύρωσης γονέων ανήλικων μαθητών, ενός θεολόγου, μιας ιεράς μητροπόλεως, ενός μητροπολίτη και ενός σωματείου ζητούσαν την ακύρωση των ίδιων ως άνω υπουργικών αποφάσεων και προγραμμάτων σπουδών, αλλά για τους ακριβώς αντίθετους λόγους από εκείνους που επικαλούνταν οι προσφεύγοντες. Ειδικότερα, με τις εν λόγω αντίθετες αιτήσεις ακύρωσης, οι εκεί αιτούντες, επικαλούμενοι ότι είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, κατήγγειλαν, μεταξύ άλλων, ότι με το υπό κρίση νέο πρόγραμμα του μαθήματος θρησκευτικών για το σχολικό έτος 2017-2018 επιχειρείται «μετατροπή του χαρακτήρα του μαθήματος από ορθόδοξο ομολογιακό σε θρησκευολογικό», κατά παράβαση των άρθρων 4 και 13 του Συντάγματος και της ισχύουσας σχετικής νομοθεσίας.

15. Η Εκκλησία της Ελλάδος άσκησε παρέμβαση ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Στην παρέμβασή της η Εκκλησία της Ελλάδος ανέφερε ότι εκπρόσωποί της είχαν έξι συναντήσεις με την αρμόδια κρατική επιτροπή στο πλαίσιο του σχεδιασμού του νέου μαθήματος των θρησκευτικών. Επίσης, δήλωνε ότι επιθυμούσε να

διατηρήσει το μάθημα των θρησκευτικών τον ομολογιακό του χαρακτήρα, όπως είχε κρίνει το Συμβούλιο της Επικρατείας με την υπ' αριθ. 660/218 απόφασή του.

II. ΣΥΝΑΦΕΣ ΕΘΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

A. Το Σύνταγμα

16. Τα συναφή άρθρα του Συντάγματος προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 3 παρ. 1

«Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. ...»

Άρθρο 4 παρ. 1

«Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.»

Άρθρο 13 παρ. 1

«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

...»

Άρθρο 16 παρ. 2

«Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.»

B. Άλλα κείμενα της ελληνικής νομοθεσίας

17. Ο ισχύων νόμος περί εκπαίδευσης (ν. 1566/1985 – «ο Νόμος περί Εκπαίδευσης») προβλέπει ότι το μάθημα με τίτλο «Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή» είναι υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και αναφέρει ότι σκοπός της εκπαίδευσης είναι να υποβοηθεί τους μαθητές, μεταξύ άλλων:

«Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες... και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη.»

18. Το άρθρο 22 του ν. 344/1976 περί ληξιαρχικών πράξεων προβλέπει τα εξής:

«1. Η ληξιαρχική πράξις γεννήσεως... περιέχει:

...

β. τον τόπον, την ώραν, την ημέραν, τον μήνα και το έτος του τοκετού.

γ. το φύλο του νεογνού και τη σειρά γέννησής του.

...

ε. Το όνομα, το επώνυμο, την ιθαγένεια, το θρήσκευμα, το επάγγελμα, την κατοικία και τα στοιχεία εγγραφής στο δημοτολόγιο των γονέων. ...»

19. Οι γονείς υποχρεούνται να καταθέσουν στο σχολείο αντίγραφο της ληξιαρχικής πράξης γέννησης του τέκνου τους. Σύμφωνα με τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις, η αναγραφή του θρησκεύματος είναι υποχρεωτική στο δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο, καθώς και στα πιστοποιητικά σπουδών.

20. Οι συναφείς διατάξεις του ν. 1599/1986 για τις σχέσεις κράτους-πολίτη προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 8 – Υπεύθυνη δήλωση

«1. Γεγονότα ή στοιχεία που δεν αποδεικνύονται με το δελτίο ταυτότητας ή τα αντίστοιχα έγγραφα του άρθρου 6, μπορεί ν' αποδεικνύεται ενώπιον κάθε αρχής ή υπηρεσίας του δημόσιου τομέα με υπεύθυνη δήλωση...

...

4. Οι υπηρεσίες του δημόσιου τομέα στις οποίες υποβάλλεται υπεύθυνη δήλωση μπορούν να ελέγξουν την ακρίβειά της με διασταύρωσή της με το αρχείο άλλων υπηρεσιών.»

Άρθρο 22 παρ. 6 – Ψευδής υπεύθυνη δήλωση

«Όποιος εν γνώσει του δηλώνει ψευδή γεγονότα ή αρνείται ή αποκρύπτει τα αληθινά με έγγραφη υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών. ...»

21. Το άρθρο 37 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας προβλέπει τα εξής:

«1. Οι ανακριτικοί υπάλληλοι οφείλουν να ανακοινώσουν χωρίς χρονοτριβή στον αρμόδιο εισαγγελέα οτιδήποτε πληροφορούνται με κάθε τρόπο για αξιόποινη πράξη που διώκεται αυτεπαγγέλτως.

2. Οι υπόλοιποι δημόσιοι υπάλληλοι, καθώς και εκείνοι στους οποίους ανατέθηκε προσωρινά δημόσια υπηρεσία, έχουν την ίδια υποχρέωση για τις αξιόποινες πράξεις της παρ. 1, αν πληροφορήθηκαν γι' αυτές κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους.»

22. Το άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα προβλέπει τα εξής:

«Για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του δημοσίου κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας που τους έχει ανατεθεί, το δημόσιο ενέχεται σε αποζημίωση, εκτός αν η πράξη ή η παράλειψη έγινε κατά παράβαση διάταξης που υπάρχει για χάρη του γενικού συμφέροντος. Μαζί με το δημόσιο ευθύνεται εις ολόκληρον και το υπαίτιο πρόσωπο, με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων για την ευθύνη των υπουργών.»

23. Το πρόγραμμα για το «Νέο Σχολείο» παρουσιάστηκε από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων το 2011 και προέβλεπε μια σειρά μεταρρυθμίσεων στο πρόγραμμα σπουδών. Ειδικότερα όσον αφορά το μάθημα των θρησκευτικών, σκοπός του προγράμματος ήταν να εισαγάγει μια πιο ανοικτή και πλουραλιστική προσέγγιση στη διδασκαλία του ούτως ώστε να αντανakλά την αύξηση της θρησκευτικής διαφορετικότητας στην Ελλάδα μετά το κύμα μετανάστευσης προς τη χώρα. Λόγω των πολιτικών και κοινωνικών εντάσεων σχετικά με τις προβλεπόμενες αλλαγές στο μάθημα των θρησκευτικών, η επίσημη εφαρμογή του προγράμματος για το «Νέο Σχολείο» άρχισε το σχολικό έτος 2017-2018. Όσον αφορά τη διδασκαλία των θρησκευτικών, το πρόγραμμα προέβλεπε επίσης τη μελέτη των χριστιανικών παραδόσεων της Ευρώπης καθώς και του Ιουδαϊσμού, του Ισλάμ, του Ινδουισμού, του Βουδισμού, του Ταοϊσμού και του Κομφουκιανισμού, με ιδιαίτερη έμφαση στον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ.

24. Το άρθρο μόνον της υπουργικής απόφασης υπ' αριθ. 99058 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού και Επαγγελματικού Λυκείου» ορίζει τους σκοπούς, τις ώρες και τις μεθόδους διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών ως εξής:

«1. Γενικοί σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο Λύκειο.

Ο σχεδιασμός του νέου Προγράμματος Σπουδών (ΠΣ) στα Θρησκευτικά Λυκείου λαμβάνει υπόψη:

- Τη γενική και την ειδική σκοποθεσία της Εκπαίδευσης, σύμφωνα με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο, το οποίο απορρέει από το Σύνταγμα της Ελλάδας και τους βασικούς νόμους για την Εκπαίδευση.

...

- Τις επιστημονικές προτάσεις της σύγχρονης θρησκευοπαιδαγωγικής, σε συνδυασμό με τις νέες θεωρίες μάθησης και διδακτικής μεθοδολογίας.

- Τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των (μετ)εφήβων μαθητών...

...

- Τον εκπαιδευτικό προσανατολισμό και την ανάπτυξη των περιεχομένων του νέου ΠΣ στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου.

- Την επικρατούσα τοπική θρησκευτική παράδοση, ως θεμελιώδη πυλώνα του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών και το ευρύτερο θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο την περιβάλλει.

- Τη συνθετότητα του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτισμικού ιστού, όπως διαμορφώνεται σε τοπικό, ευρωπαϊκό και οικουμενικό επίπεδο, και τις ειδικές μορφωτικές και εκπαιδευτικές ανάγκες που προκύπτουν από αυτή.

Επομένως, οι σκοποί της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο Λύκειο είναι:

α) Η ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας, στην οποία συντελούν η θρησκευτικότητα και η κριτική κατανόησή της είτε κάποιος ακολουθεί μία θρησκεία είτε όχι. Η αντίληψη της αυτο-εικόνας και των ρόλων του εαυτού σε σχέση με τους άλλους είναι σημαντική στην εφηβεία και καθορίζει την ενήλικη ζωή. Η προσωπική ταυτότητα και η αφύπνιση της προσωπικότητας εξαρτάται από τη «θρησκευτική συνείδησή» του, την οποία καλλιεργεί ελεύθερα στο σχολείο κυρίως με τη θρησκευτική εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ηθική ανάπτυξη και η συμπεριφορά του εφήβου/της έφηβης, εφόσον η θρησκευτική εκπαίδευση συνιστά γνωριμία με το θρησκευτικό φαινόμενο στην πολυμορφία και πολυπλοκότητά του και συζητά κατά βάση τα ηθικά και υπαρξιακά ερωτήματα των εφήβων μαθητών/μαθητριών. ...

β) Η καλλιέργεια ανθρωπιστικής και ελληνικής παιδείας. ...

γ) Ο θρησκευτικός γραμματισμός. ... Η γνώση του πλαισίου, το οποίο γεννά τις έννοιες και τις διαμορφώνει, αλλά και του πολιτισμικού φορτίου τους είναι η ουσία του

θρησκευτικού γραμματισμού, ο οποίος στην εκπαίδευση αποτελεί μέρος του πολυγραμματισμού...

δ) Η κριτική θρησκευτικότητα με την έννοια της καλλιέργειας της ολιστικής νοημοσύνης στην εκπαιδευτική διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν νους και καρδιά και η οποία διαμορφώνει ανθρώπους με «ζωηρή επιθυμία» για δικαιοσύνη και δημοκρατία. Εφόσον ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ον που πιστεύει, η θρησκευτική εκπαίδευση του παρέχει τις δυνατότητες «να πιστεύει καλά». ...

ε) Η γνωριμία και επικοινωνία με τον «άλλον». Ο μαθητής/η μαθήτρια εξοικειώνεται με τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας στην οποία ζει, συνειδητοποιεί τα θρησκευτικά της στοιχεία, αλλά και την πολλαπλότητα της προσωπικής του/της ταυτότητας και την εξελικτική δυναμική της στις συλλογικές και κοινωνικές της εκφράσεις. ...

στ) Η κοινωνικοποίηση, όχι ως παθητική υιοθέτηση του κοινωνικού συστήματος, αλλά ως μία διαδικασία εξατομίκευσης, η οποία θεμελιώνεται στη σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην κοινωνική ένταξη....

ζ) Η ανάπτυξη κοινότητας μάθησης. ... Η θρησκευτική εκπαίδευση, με την παιδαγωγική και διδακτική μέθοδο αλλά και με το θεολογικό περιεχόμενό της, έχει πολλές δυνατότητες να εμπλακίσει ριζικά τη δημιουργία και καλλιέργεια κοινότητας, η οποία και ως έννοια σχετίζεται με την πίστη και την παράδοση του τόπου. ...»

25. Το άρθρο μόνον της υπουργικής απόφασης υπ' αριθ. 101470 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο» ορίζει τους σκοπούς, τις ώρες και τις μεθόδους διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών ως εξής:

«...

Πιο συγκεκριμένα αναγνωρίζεται ότι το ΜτΘ [Μάθημα των Θρησκευτικών] χρειάζεται:

- να προσφέρει γνώση και κατανόηση για τα θρησκευτικά «πιστεύω» και τις θρησκευτικές εμπειρίες,
- να προσανατολίσει το ενδιαφέρον των μαθητών στην ποικιλία των θρησκευτικών προσεγγίσεων και ηθικών αντιλήψεων που ανιχνεύονται στις θρησκευτικές εμπειρίες, και

- να ενθαρρύνει τους μαθητές, ώστε να ευαισθητοποιηθούν προς τη θρησκεία και προς τις θρησκευτικές διαστάσεις της ζωής.

Η προσέγγιση αυτή αν και υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας δεν προσδίδει στο ΜτΘ φαινομενολογικό γνωσιολογικό προσανατολισμό ούτε το μετατρέπει σε τυπική θρησκευολογική ενημέρωση, η οποία δεν ανταποκρίνεται στα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά, στα βαθύτερα ερωτήματα και στα πραγματικά ενδιαφέροντα των μαθητών. ...

Εν τέλει, στην παρούσα θεώρηση του ΜτΘ προβάλλεται με έμφαση το αίτημα του θρησκευτικού γραμματισμού ως μία καίρια διάσταση της θρησκευτικής αγωγής, η οποία συμβάλλει στη διαμόρφωση πολιτών με θρησκευτική αυτοσυνειδησία και δεκτικότητα στον διάλογο με το διαφορετικό. Ο θρησκευτικός αυτός γραμματισμός βασίζεται στους κανόνες της παιδαγωγικής και επιστημονικής γνώσης και στοχεύει στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών με τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις ζωής που παρέχει για τις θρησκείες και από τις θρησκείες, εφαρμόζοντας μια διερευνητική, ερμηνευτική και διαλογική μαθησιακή προσέγγιση.

...

2. Οι συντεταγμένες του Προγράμματος Σπουδών του ΜτΘ

Η παρούσα πρόταση αφορά ένα μάθημα που διατηρεί μεν τον γνωσιακό και παιδαγωγικό χαρακτήρα που είχε ως τώρα, ανοίγεται ωστόσο στις χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης και στις άλλες θρησκείες. Δίνοντας τις συντεταγμένες αυτού του μαθήματος, διαμορφώνουμε ένα ΠΣ το οποίο ξεκινά από και έχει επίκεντρο τη θρησκευτική παράδοση του τόπου, την παράδοση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, όπως αυτή σαρκώθηκε στη ζωή και αποτυπώθηκε στα μνημεία του πολιτισμού του. Κάθε μαθητής/τρια, ανεξαρτήτως της θρησκευτικής του/της ιδιοπροσωπίας, είναι αναγκαίο να γνωρίζει τη θρησκευτική παράδοση του τόπου καταγωγής ή μόνιμης διαμονής του/της. Αυτή είναι η πρώτη και βασική συντεταγμένη του μαθήματος. Η δεύτερη συντεταγμένη είναι η βασική γνωριμία με τις μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις που συναντώνται στην Ευρώπη και γενικότερα στον κόσμο, εκτός της Ορθοδοξίας, όπως ο Ρωμαιοκαθολικισμός και ο Προτεσταντισμός με τις βασικές του ομολογίες. Η τρίτη συντεταγμένη περιλαμβάνει στοιχεία από τα μεγάλα θρησκευόμενα και ιδίως όσα ενδιαφέρουν την ελληνική κοινωνία περισσότερο, δηλαδή

τις μονοθεϊστικές παραδόσεις του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, καθώς και άλλες θρησκείες που κατά τόπους ή κατά περίπτωση κρίνεται ότι παρουσιάζουν σήμερα αυξημένο ενδιαφέρον.

Συνεπώς, πρόκειται για ένα διευρυμένο και με σαφείς θεολογικές προϋποθέσεις μάθημα, το οποίο εξετάζει με ερευνητικό, κριτικό και διαλεκτικό τρόπο τη συνεισφορά κάθε θρησκευτικής παράδοσης στην ιστορία και στον πολιτισμό, αποβλέποντας στον θρησκευτικό γραμματισμό, αλλά και στην ευαισθητοποίηση και στον αναστοχασμό των μαθητών απέναντι στον δικό τους θρησκευτικό προβληματισμό και το πώς αυτός αντικατοπτρίζεται στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων. Φυσικά δεν είναι δυνατόν στο Ελληνικό σχολείο να μην είναι κεντρικός ο λόγος της Ορθόδοξης θεολογίας και παράδοσης, η οποία μέσα από το ΜτΘ καλείται να προχωρήσει πέρα και από τη νεωτερικότητα αποδεχόμενη τον πλουραλισμό και την ετερότητα, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ταυτόχρονα να μην υποτιμά, να μην σχετικοποιεί, πολύ δε περισσότερο να μην εγκαταλείπει την αυτοσυνειδησία της. ... Συμπερασματικά, το νέο ΠΣ προωθεί μια παιδαγωγικά ευαίσθητη, με ρεαλιστικούς μαθησιακούς στόχους, διδακτικά ευέλικτη και πολυεπίπεδη πρόταση θρησκευτικής αγωγής, η οποία βασίζεται στο ισχύον νομικό πλαίσιο και ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Έχει ως επίκεντρο την Ορθόδοξη παράδοση αλλά διαφοροποιείται από την κατήχηση, διασώζει εύλογες και αναγκαίες ισορροπίες ανάμεσα στο οικείο και στο έτερο χωρίς να μετατρέπει το μάθημα σε Θρησκειολογία.

3. Γενικοί σκοποί και προσανατολισμοί του ΜτΘ στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο

1. Να οικοδομήσει ένα στιβαρό μορφωτικό πλαίσιο/πεδίο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας, ως πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης της Ελλάδας και της Ευρώπης αλλά και ως ζωντανής πηγής έμπνευσης, πίστης, ηθικής και νοηματοδότησης...

2. Να παρέχει στους μαθητές, ανεξάρτητα από την προσωπική τους θρησκευτική τοποθέτηση, ικανοποιητική κατάρτιση για τη φύση και τον ρόλο του θρησκευτικού φαινομένου, στο σύνολό του και στις επιμέρους εκφάνσεις του...

Οι γενικοί αυτοί σκοποί του ΜτΘ μπορούν να εξειδικευτούν στους παρακάτω επιμέρους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς και στόχους/προτεραιότητες που επιδιώκουν:

1. την κριτική κατανόηση των δογματικών, λατρευτικών, υπαρξιακών και πολιτισμικών εκφράσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, των άλλων μεγάλων χριστιανικών ομολογιών, καθώς και άλλων θρησκευμάτων,
2. την ανάδειξη των οικουμενικών αξιών τόσο του Χριστιανισμού όσο και των άλλων θρησκειών του κόσμου,
...
4. την προσέγγιση της θρησκευτικής πίστης γενικότερα και του Χριστιανισμού ιδιαίτερα με πολλαπλά κριτήρια,
...
9. τον σεβασμό του δικαιώματος κάθε ανθρώπου στη θρησκευτική ελευθερία, στην αναζήτηση και στον θρησκευτικό αυτοπροσδιορισμό,
10. την αναγνώριση και τον σεβασμό στην ιδιαίτερη θρησκευτική και πολιτιστική προέλευση και συνάφεια κάθε μαθητή,
...»

26. Επιπλέον, στις 9 και 20 Οκτωβρίου 2017 εκδόθηκαν δύο εγκύκλιοι του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με αναλυτικές οδηγίες σχετικά με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στο δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο για το σχολικό έτος 2017-2018.

Δ. Η από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκύκλιος περί απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών

27. Με την από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκύκλιο του Υπουργού Παιδείας ρυθμίζεται η διαδικασία απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών ως εξής:

«Το μάθημα των Θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές (άρ. 16, παρ. 2 του Συντάγματος) και διδάσκεται στις σχολικές μονάδες Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα επίσημα υποχρεωτικά αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, ακολουθεί τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης και απευθύνεται σε όλους τους μαθητές. Ωστόσο, παρέχεται η δυνατότητα σε μη Χριστιανούς Ορθόδοξους μαθητές, δηλαδή αλλόθρησκους ή ετερόδοξους ή άθρησκους, που επικαλούνται λόγους θρησκευτικής συνείδησης, να απαλλαγούν από την παρακολούθησή του.

Συνεπώς, η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών παρέχεται νόμιμα, αποκλειστικά και μόνο για την προάσπιση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, όπως προβλέπεται από το Σύνταγμα και περιγράφεται στους οικείους νόμους και στις αποφάσεις των διεθνών και ελληνικών δικαστηρίων.

Επειδή έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα κατάχρησης του δικαιώματος απαλλαγής από τα Θρησκευτικά για λόγους που δεν συνδέονται με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, επιστάται η προσοχή στους Διευθυντές των σχολικών μονάδων να ελέγχουν την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων, επισημαίνοντας σε κάθε ενδιαφερόμενο τη σοβαρότητα των σχετικών Υπεύθυνων Δηλώσεων και κατόπιν να προβαίνουν στη χορήγηση νόμιμης απαλλαγής του μαθητή, πάντοτε εντός των προβλεπόμενων χρονικών ορίων.

Η προσυπογραφή της Υπεύθυνης Δήλωσης από τον διδάσκοντα είναι απαραίτητη, ώστε να ενημερώνεται για τους μαθητές που θα έχει στην τάξη του στις ώρες του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Οι μαθητές που απαλλάσσονται από το μάθημα των Θρησκευτικών δεν έχουν δικαίωμα παραμονής στην τάξη τους κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του μαθήματος των Θρησκευτικών και δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να περιφέρονται εντός ή εκτός του σχολείου ή να απουσιάζουν (αδικαιολόγητα), αλλά να απασχολούνται σύμφωνα με τα διαλαμβανόμενα στην παρούσα εγκύκλιο.

Η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών χορηγείται ύστερα από Υπεύθυνη Δήλωση του ν. 1599/1986 του ίδιου του μαθητή, αν είναι ενήλικος ή και των δύο γονέων του (αν είναι ανήλικος), στην οποία θα αναφέρεται ότι ο μαθητής δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευόμενου στο οποίο ανήκει, εκτός αν το επιθυμεί.»

28. Το Φεβρουάριο του 2015 η Ένωση Αθέων, επικαλούμενη την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος* (αριθ. 19516/06, 21 Φεβρουαρίου 2008), ζήτησε την παρέμβαση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα σχετικά με την παραπάνω εγκύκλιο με σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων των γονέων που, για λόγους συνειδήσεως, επιθυμούν να λάβουν τα παιδιά τους απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών. Τον Αύγουστο του 2015 η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα έκρινε ότι αφού ο αιτούμενος την

απαλλαγή δεν είναι υποχρεωμένος να αναγράψει στην υπεύθυνη δήλωση το θρήσκευμα στο οποίο ανήκει ή να παράσχει άλλη δικαιολογία, η ισχύουσα διαδικασία δεν παραβιάζει τον ν. 2472/1997 για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των μαθητών.

29. Στις 25 Σεπτεμβρίου 2015 η τότε Αναπληρώτρια Υπουργός Παιδείας ανακοίνωσε την πρόθεσή της για απλοποίηση της διαδικασίας απαλλαγής, προσθέτοντας ότι οι γονείς θα πρέπει να μπορούν απλά να ζητούν να μην παρακολουθούν τα παιδιά τους το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς – θετική ή αρνητική – αναφορά στο θρήσκευμά τους. Όμως, ύστερα από την αντίδραση του Αρχιεπισκόπου Ελλάδος, η Αναπληρώτρια Υπουργός υπαναχώρησε. Η ως άνω διαδικασία απαλλαγής διατηρήθηκε σε ισχύ με το άρθρο 25 παρ. 3 της από 23 Ιανουαρίου 2018 απόφασης του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.

30. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Κυβέρνησης, το δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών άσκησαν 2.467 μαθητές λυκείου και 799 μαθητές δημοτικού κατά το σχολικό έτος 2015-2016, 4.703 μαθητές λυκείου και 978 μαθητές δημοτικού κατά το σχολικό έτος 2016-2017 και 2.859 μαθητές λυκείου και 876 μαθητές δημοτικού κατά το σχολικό έτος 2017-2018.

ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

I. ΟΜΟΔΙΚΙΑ

31. Έχοντας υπόψη ότι οι προσφυγές έχουν παρόμοιο αντικείμενο, το Δικαστήριο θεωρεί ενδεδειγμένο να τις συνεκδικάσει.

II. ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ 8 ΚΑΙ 9 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 14 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ

32. Οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 και η πρώτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/2018 παραπονούνται ότι ήταν υποχρεωμένοι να καταθέσουν δήλωση σύμφωνα με την οποία οι κόρες τους, η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 και η δεύτερη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/2018, δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξες, προκειμένου αυτές να τύχουν απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Επίσης, παραπονούνται ότι οι δηλώσεις αυτές πρέπει να διατηρηθούν στο αρχείο του σχολείου και ότι ο διευθυντής του

σχολείου οφείλει να ελέγξει αν το περιεχόμενο της δήλωσης είναι αληθές. Υποστηρίζουν ότι η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 και η δεύτερη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/2018 υπήρξαν θύματα παραβίασης του άρθρου 9 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 14. Επίσης, ισχυρίζονται ότι η απαίτηση να δηλώσουν υπεύθυνα ότι η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 και η δεύτερη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/2018 δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξες προκειμένου να τύχουν απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών και η διατήρηση των σχετικών δηλώσεων στο αρχείο του σχολείου συνιστούν απαράδεκτη παρέμβαση στην προσωπική τους ζωή, όπως αυτή προστατεύεται από το άρθρο 8 της Σύμβασης.

33. Οι προσφεύγοντες επίσης παραπονούνται ότι, στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων του στο πεδίο της μόρφωσης και της εκπαίδευσης, το Κράτος δεν μερίμνησε ώστε οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα διδασκαλίας των θρησκευτικών για το σχολικό έτος 2017-2018 (α) να μεταδίδονται με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο, σύμφωνα με το πρώτο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, σε σχέση με την τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 και τη δεύτερη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/2018 και (β) να είναι σύμφωνες με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους (δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2).

34. Τα προαναφερθέντα άρθρα προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 8

«1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις τον σεβασμόν της ιδιωτικής ζωής του...

2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξη επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αύτη προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων.»

Άρθρο 9

«1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή

πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.»

Άρθρο 14

«Η χρήσις των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως... θρησκείας...»

Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου

«Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις.»

A. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις και ακολουθούμενη μέθοδος

35. Το Δικαστήριο τονίζει ότι, από τη φύση του, το ουσιαστικό περιεχόμενο του άρθρου 9 της Σύμβασης ενδέχεται ενίοτε να παρουσιάζει επικαλύψεις με το περιεχόμενο άλλων διατάξεων της Σύμβασης. Με άλλα λόγια, μία και η αυτή αιτίαση που υποβάλλεται στο Δικαστήριο μπορεί ορισμένες φορές να εμπίπτει σε περισσότερα του ενός άρθρα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το Δικαστήριο συνήθως επιλέγει να αξιολογήσει την αιτίαση μόνο βάσει του άρθρου που θεωρεί ως πλέον συναφές υπό το φως των περιστάσεων της υπόθεσης· όμως, στο πλαίσιο αυτό λαμβάνει υπόψη και τα άλλα άρθρα και ερμηνεύει το άρθρο που επέλεξε να εξετάσει υπό το φως των άλλων.

36. Το Δικαστήριο έχει επιλέξει να εξετάσει υποθέσεις αποκλειστικά βάσει του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, π.χ. σε σχέση με την οργάνωση του υποχρεωτικού μαθήματος θρησκευτικών και ηθικής σε κρατικά σχολεία και τον περιορισμό των ευκαιριών στο πλαίσιο της οργάνωσης του μαθήματος αυτού (βλ. *Mansur Yalçın κ.λπ. κατά Τουρκίας*, αριθ. 21163/11, 16 Σεπτεμβρίου 2014), ή την

άρνηση χορήγησης απαλλαγής από το υποχρεωτικό μάθημα θρησκευτικών και ηθικής σε μαθητή κρατικού σχολείου που προερχόταν από οικογένεια αλεβιτών (βλ. *Hasan και Elyem Zengin κατά Τουρκίας*, αριθ. 1448/04, 9 Οκτωβρίου 2007), ή την άρνηση των εκπαιδευτικών αρχών να χορηγήσουν σε μαθητές πλήρη απαλλαγή από το υποχρεωτικό μάθημα χριστιανικής θρησκείας (βλ. *Folgerø κ.λπ. κατά Νορβηγίας* [GC], αριθ. 15472/02, ECHR 2007).

37. Στον τομέα της μόρφωσης και της εκπαίδευσης, το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου βασικά είναι *lex specialis* σε σχέση με το άρθρο 9 της Σύμβασης. Αυτό ισχύει τουλάχιστον όταν, όπως στην παρούσα υπόθεση, αυτό που κρίνεται είναι η υποχρέωση των Συμβαλλομένων Κρατών – όπως ορίζεται στο δεύτερο εδάφιο του εν λόγω άρθρου – να σέβονται, στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων που αναλαμβάνουν στο πεδίο της μόρφωσης και της εκπαίδευσης, το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν ότι αυτή η μόρφωση και εκπαίδευση είναι σύμφωνες με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις (βλ. *Osmanoğlu και Kocabaş κατά Ελβετίας*, αριθ. 29086/12, παρ. 90, 10 Ιανουαρίου 2017, και *Lautsi κ.λπ. κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 30814/06, παρ. 59, ECHR 2011).

38. Ως εκ τούτου, τα παράπονα των προσφευγόντων στην παρούσα υπόθεση θα πρέπει να εξεταστούν κυρίως από τη σκοπιά του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

39. Παρ' όλα αυτά, η διάταξη αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί υπό το φως όχι μόνο του πρώτου εδαφίου του ίδιου άρθρου, αλλά και – ιδίως – του άρθρου 9 της Σύμβασης (βλ. π.χ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Folgerø κ.λπ. κατά Νορβηγίας*, παρ. 84), το οποίο εγγυάται την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος καθενός να μην ανήκει σε καμία θρησκεία, και επιβάλλει στα Συμβαλλόμενα Κράτη ένα «καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας». Ερμηνευόμενο όπως πρέπει υπό το φως του άρθρου 9 της Σύμβασης και του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, το πρώτο εδάφιο της διάταξης αυτής εγγυάται στους μαθητές το δικαίωμα σε εκπαίδευση που η μορφή της θα σέβεται το δικαίωμά τους να θρησκευούνται ή να μη θρησκευούνται (*Lautsi κ.λπ. κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 30814/06, παρ. 78, ECHR 2011).

B. Επί του παραδεκτού

1. Μη εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων

(α) Τα επιχειρήματα των διαδίκων

40. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι οι προσφεύγοντες ούτε έκαναν χρήση των εσωτερικών ένδικων μέσων, αλλά ούτε και τα εξάντλησαν.

Πρώτον, η Κυβέρνηση τονίζει ότι οι αιτήσεις ακύρωσης των προσφευγόντων κατά των δύο αποφάσεων του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού & Επαγγελματικού Λυκείου» και «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο» εκκρεμούν ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Δεύτερον, η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι οι προσφεύγοντες δεν κατέθεσαν (i) αίτηση αναστολής της ισχύος των εν λόγω υπουργικών αποφάσεων και αίτημα χορήγησης προσωρινής διαταγής αναστολής εκτελέσεως, (ii) αίτηση ακύρωσης της από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκυκλίου του Υπουργού Παιδείας σχετικά με τη διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, (iii) αίτηση απαλλαγής της τρίτης προσφεύγουσας της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18 και της δεύτερης προσφεύγουσας προσφυγής υπ' αριθ. 6140/18 από το μάθημα των θρησκευτικών, προκειμένου να προκύψει και να δύνανται εν συνεχεία να επικαλεστούν ότι οι διευθυντές των οικείων σχολικών μονάδων τυχόν προέβησαν σε έλεγχο της δήλωσής τους ότι οι κόρες τους δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξες, και (iv) αίτηση ακύρωσης της τυχόν απόρριψης της εν λόγω αίτησης απαλλαγής.

41. Τέλος, η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής αριθ. 4762/18, παρότι γνώριζε ότι η προσφυγή της στο Δικαστήριο, ακόμα και αν το Δικαστήριο δεχόταν ότι υπήρξε παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της, θα μπορούσε να οδηγήσει μόνο στη δίκαιη ικανοποίησή της για τυχόν ηθική της βλάβη, άσκησε την προσφυγή χωρίς προηγουμένως να δώσει την ευκαιρία στα εθνικά δικαστήρια να κρίνουν επί μιας τέτοιας αξίωσης, ασκώντας αγωγή αποζημίωσης κατ' άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα.

42. Οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι η αίτηση ακύρωσης ήταν το μόνο διαθέσιμο ένδικο μέσο κατά των εν λόγω υπουργικών αποφάσεων και ότι η διαδικασία ενώπιον του μόνου αρμοδίου Συμβουλίου της Επικρατείας δεν συνιστούσε αποτελεσματικό ένδικο μέσο καθώς οι αιτήσεις ακύρωσης δεν συζητήθηκαν καν πριν

από την έναρξη του σχολικού έτους 2017-2018. Επίσης, ισχυρίζονται ότι η αίτηση αναστολής της ισχύος των υπουργικών αποφάσεων και το αίτημα χορήγησης προσωρινής διαταγής αναστολής εκτελέσεως δεν περιλαμβάνονται στα υποχρεωτικά εσωτερικά ένδικα μέσα και ότι δεν υφίσταται προηγούμενη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων που να δικαιολογεί τέτοιες αιτήσεις. Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι δεν υπήρχε υποχρέωση, αλλά ούτε και δυνατότητα, να προσφύγουν πρώτα κατά της εγκυκλίου του 2015 και μετά κατά των υπουργικών αποφάσεων του 2017.

43. Οι προσφεύγοντες αμφισβητούν τη θρησκευτική ουδετερότητα των δικαστών του Συμβουλίου της Επικρατείας. Υποστηρίζουν ότι ο λόγος που το Συμβούλιο της Επικρατείας ανέβαλε τη συζήτηση της υπόθεσής τους δεν είναι ότι εκκρεμούσε ενώπιόν του άλλη σημαντική υπόθεση με το ίδιο αντικείμενο. Εξάλλου, η υπόθεση αυτή αφορούσε το πρόγραμμα σπουδών για το σχολικό έτος 2016-2017. Ο πραγματικός λόγος της αναβολής ήταν να καθυστερήσει η εκδίκαση της υπόθεσης μέχρι το τέλος του σχολικού έτους 2017-2018 και να παύσουν να έχουν οι προσφεύγοντες έννομο συμφέρον καθώς η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 βρισκόταν στην τελευταία τάξη του συστήματος δημόσιας εκπαίδευσης.

44. Όσον αφορά την αγωγή αποζημίωσης κατ' άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/2018 ισχυρίζεται ότι επέλεξε το πλέον πρόσφορο ένδικο μέσο – την αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας –, το οποίο δεν υπέκρυπτε ιδιοτελή σκοπό, καθώς εάν ευδοκίμούσε το μόνο αποτέλεσμα που θα είχε θα ήταν η ακύρωση των υπουργικών αποφάσεων και όχι η επιδίκαση αποζημίωσης.

(β) Η εκτίμηση του Δικαστηρίου

45. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι, σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 1 της Σύμβασης, μπορεί να επιληφθεί της προσφυγής μόνον εφόσον έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα που σχετίζονται με τις προβαλλόμενες παραβιάσεις της Σύμβασης και συγχρόνως είναι διαθέσιμα και επαρκή. Το Δικαστήριο επίσης επαναλαμβάνει ότι επιβάλλεται στην Κυβέρνηση που επικαλείται μη εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων να αποδείξει ότι το επίμαχο ένδικο μέσο ήταν αποτελεσματικό και διαθέσιμο κατά τον κρίσιμο χρόνο τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, δηλ. ότι ήταν προσιτό, ικανό να θεραπεύσει τα παράπονα του προσφεύγοντος

και ότι πρόσφερε εύλογες προοπτικές επιτυχίας (βλ. ιδίως *Selmouni κατά Γαλλίας* [GC], αριθ. 25803/94, παρ. 76, ECHR 1999-V, *Sejdovic κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 56581/00, παρ. 46, ECHR 2006-II, *Vučković κ.λπ. κατά Σερβίας* (προδικαστική ένσταση) [GC], αριθ. 17153/11 και άλλες 29 προσφυγές, παρ. 74, 25 Μαρτίου 2014, και *Gherghina κατά Ρουμανίας* [GC] (dec.), αριθ. 42219/07, παρ. 85, 9 Ιουλίου 2015). Αφού ικανοποιηθεί αυτό το βάρος της απόδειξης, εναπόκειται στον προσφεύγοντα να αποδείξει ότι όντως άσκησε το ένδικο μέσο που επικαλείται η Κυβέρνηση ή ότι αυτό το ένδικο μέσο ήταν για κάποιο λόγο ανεπαρκές και αναποτελεσματικό υπό τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης, ή ότι υφίσταντο ειδικές περιστάσεις που τον απάλλασσαν από την υποχρέωση να το ασκήσει (βλ. *Akdivar κ.λπ. κατά Τουρκίας*, 16 Σεπτεμβρίου 1996, παρ. 68, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV, και *Prencipe κατά Μονακό*, αριθ. 43376/06, παρ. 93, 16 Ιουλίου 2009).

46. Το Δικαστήριο περαιτέρω επαναλαμβάνει ότι, σε περίπτωση που είναι διαθέσιμα περισσότερα ένδικα μέσα, ο προσφεύγων δεν υποχρεούται να ασκήσει περισσότερα του ενός και ότι κανονικά έχει δικαίωμα να επιλέξει ποιο από αυτά θα ασκήσει (βλ. *Karakó κατά Ουγγαρίας*, αριθ. 39311/05, παρ. 14, 28 Απριλίου 2009, *Hilal κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.), αριθ. 45276/99, 8 Φεβρουαρίου 2000, και *Airey κατά Ιρλανδίας*, 9 Οκτωβρίου 1979, παρ. 23, Series A no. 32). Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, όταν έχει ασκηθεί ένα ένδικο μέσο, δεν απαιτείται η άσκηση και άλλου ένδικου μέσου με ουσιαστικά τον ίδιο σκοπό (βλ., μεταξύ άλλων, *Micallef κατά Μάλτας* [GC], αριθ. 17056/06, παρ. 58, ECHR 2009, και *Kozacioğlu κατά Τουρκίας* [GC], αριθ. 2334/03, παρ. 40, ECHR 2009).

47. Στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι στις 12 Ιουλίου 2017 οι προσφεύγοντες προσέβαλαν με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας τις δύο υπουργικές αποφάσεις που καθόριζαν το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στο δημοτικό, το γυμνάσιο και το λύκειο για το σχολικό έτος 2017-2018. Στις 12 και 24 Ιουλίου 2017 οι προσφεύγοντες ζήτησαν να εξεταστούν οι υποθέσεις τους με τη διαδικασία του κατεπείγοντος πριν από την έναρξη του νέου σχολικού έτους 2017-2018 στις 11 Σεπτεμβρίου 2017. Η αίτηση ακύρωσης αρχικά προσδιορίστηκε να συζητηθεί κατά τη δικάσιμο της 12ης Οκτωβρίου 2017. Έκτοτε, η συζήτηση της υπόθεσης αναβλήθηκε διαδοχικά για τις δικασίμους της 9ης Νοεμβρίου

2017, 14ης Δεκεμβρίου 2017 και για άλλες έξι δικασίμους το 2018. Δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι η αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε συνδυασμό με την αίτηση εξέτασης της υπόθεσης με τη διαδικασία του κατεπείγοντος, συνιστούσε αποτελεσματικό ένδικο μέσο για τους σκοπούς του άρθρου 35 παρ. 1. Όμως, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, ιδίως τις διαδοχικές αναβολές της εξέτασης της υπόθεσης και λαμβανομένης υπόψη της ανάγκης των προσφευγόντων να κριθεί η υπόθεση πριν από την έναρξη του νέου σχολικού έτους, το ένδικο μέσο απώλεσε ως επί το πλείστον την αποτελεσματικότητά του. Ως εκ τούτου, η Κυβέρνηση δεν μπορεί να υποστηρίξει εύλογα ότι η κατάθεση των προσφυγών στο Δικαστήριο στις 5 και 8 Ιανουαρίου 2018 τις καθιστά πρόωρες, αφού είχαν ήδη παρέλθει πάνω από τρεις μήνες από την έναρξη του νέου σχολικού έτους.

48. Όσον αφορά το επιχείρημα της Κυβέρνησης ότι οι προσφεύγοντες δεν κατέθεσαν αίτηση αναστολής της ισχύος των υπουργικών αποφάσεων ή αίτημα χορήγησης προσωρινής διαταγής αναστολής εκτελέσεως, το Δικαστήριο δεν θεωρεί αυτό το ένδικο μέσο αποτελεσματικό: έχοντας υπόψη τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε το Συμβούλιο της Επικρατείας την αίτηση των προσφευγόντων για εξέταση της υπόθεσης με τη διαδικασία του κατεπείγοντος, το Δικαστήριο θεωρεί ότι μια αίτηση αναστολής της εφαρμογής του νέου προγράμματος σπουδών επειδή εκκρεμούσε αίτηση ακύρωσης είχε ελάχιστες πιθανότητες να ευδοκιμήσει.

49. Επιπρόσθετα, με την κατάθεση αίτησης ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι προσφεύγοντες επιδίωκαν την ακύρωση των επίμαχων υπουργικών αποφάσεων και όχι την επιδίκαση αποζημίωσης. Επιπλέον, για να τύχει εφαρμογής το άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, η προβαλλόμενη ζημία πρέπει να έχει προκληθεί από παράνομες πράξεις κρατικών οργάνων. Όμως, η Κυβέρνηση δεν διευκρινίζει ποιες ήταν οι παράνομες πράξεις στην προκειμένη περίπτωση. Η Κυβέρνηση δεν δίνει παραδείγματα νομολογίας για να αποδείξει ότι μια αγωγή αποζημίωσης θα μπορούσε να αποκαταστήσει τα δικαιώματα των προσφευγόντων βάσει των άρθρων 8 και 9 της Σύμβασης και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Ως εκ τούτου, η αγωγή αποζημίωσης κατ' άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα δεν συνιστούσε αποτελεσματικό ένδικο μέσο στην παρούσα υπόθεση.

50. Τέλος, όσον αφορά το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες δεν ακολούθησαν την προβλεπόμενη διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών καταθέτοντας σχετική αίτηση προκειμένου να ασκήσουν προσφυγή εφόσον η αίτησή τους απορριπτόταν, το Δικαστήριο θεωρεί ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ως ένδειξη ότι οι ενήλικες προσφεύγοντες και τα τέκνα τους δεν έχουν θρησκευτικές πεποιθήσεις ή ακολουθούν άλλη θρησκεία εκτός της Ορθοδοξίας. Συνεπώς, αυτό το σκέλος της ένστασης της Κυβέρνησης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων σχετίζεται στενά με την ουσία της υπόθεσης και θα πρέπει να αποτελέσει μέρος της εξέτασης των προσφυγών επί της ουσίας.

51. Ως εκ τούτου, με την εξαίρεση του προαναφερθέντος σκέλους της ένστασης της Κυβέρνησης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων, το Δικαστήριο απορρίπτει την ένσταση της Κυβέρνησης λόγω πρόωρης κατάθεσης των προσφυγών και μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων.

2. Απώλεια της ιδιότητας του θύματος

52. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18, κατά το χρόνο άσκησης της προσφυγής, διένυε τους τελευταίους μήνες φοίτησης στην τελευταία τάξη του λυκείου και δεν επρόκειτο να διδαχθεί ξανά κάποιο μάθημα, ενώ ήδη σήμερα έχει ολοκληρώσει τις σπουδές της στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ενηλικιώνεται. Με την ενηλικίωση της τρίτης προσφεύγουσας, ο πρώτος και η δεύτερη προσφεύγουσα δεν νομιμοποιούνται να επικαλούνται στο όνομά της παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

53. Η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι είναι τουλάχιστον προκλητικό η Κυβέρνηση να επικαλείται την αδράνεια των κρατικών αρχών καθ' όλο το έτος 2017 προκειμένου να ισχυριστεί ότι οι προσφεύγοντες έχουν απολέσει την ιδιότητα του θύματος, τη στιγμή που οι προσφεύγοντες είχαν ασκήσει έγκαιρα τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Επιπλέον, η κρινόμενη προσφυγή κατατέθηκε τον Ιανουάριο του 2018, όταν η τρίτη προσφεύγουσα φοιτούσε ακόμα στο σχολείο και απέμεναν τουλάχιστον έξι μήνες μέχρι το τέλος του σχολικού έτους.

54. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι εναπόκειται κατά πρώτον στις εθνικές αρχές να θεραπεύσουν κάθε προβαλλόμενη παραβίαση της Σύμβασης. Συνεπώς, το ερώτημα αν ένας προσφεύγων μπορεί να επικαλεστεί την ιδιότητα του θύματος της

προβαλλόμενης παραβίασης έχει συνάφεια σε όλα τα στάδια της διαδικασίας ενώπιον του Δικαστηρίου (βλ. *Scordino κατά Ιταλίας* (no. 1) [GC], αριθ. 36813/97, παρ. 179, ECHR 2006-V). Εν προκειμένω, ο προσφεύγων πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει ότι έχει την ιδιότητα του θύματος σε όλη τη διάρκεια της διαδικασίας (βλ. *Burdov κατά Ρωσίας*, αριθ. 59498/00, παρ. 30, 7 Μαΐου 2002, και *Centro Europa 7 S.r.l. και Di Stefano κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 38433/09, παρ. 80, ECHR 2012). Το ζήτημα αν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι διατηρεί την ιδιότητα του θύματος μιας προβαλλόμενης παραβίασης της Σύμβασης ουσιαστικά συνεπάγεται μια *ex post facto* εξέταση της κατάστασής του από το Δικαστήριο (αυτόθι, παρ. 82).

55. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι οι προσφεύγοντες κατέθεσαν αίτηση ακύρωσης των δύο επίμαχων από 13 και 16 Ιουνίου 2017 υπουργικών αποφάσεων πριν από την έκδοση της απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας στις 2 Ιουλίου 2017, δηλ. περίπου δύο μήνες πριν από την έναρξη του σχολικού έτους 2017-2018. Την ίδια ημέρα αλλά και στις 24 Ιουλίου 2017 οι προσφεύγοντες ζήτησαν να εξεταστούν οι υποθέσεις τους από το Τμήμα Διακοπών με τη διαδικασία του κατεπείγοντος ούτως ώστε να τους επιδοθεί η απόφαση πριν από την έναρξη του νέου σχολικού έτους, αλλά το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε τα αιτήματά τους ως άνευ σημασίας. Ως αποτέλεσμα, όταν ξεκίνησε το σχολικό έτος στις αρχές Σεπτεμβρίου του 2017, αμφότερες οι προσφεύγουσες μαθήτριες ήταν υποχρεωμένες να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους. Στις 5 Ιανουαρίου 2018 οι προσφεύγοντες κατέθεσαν την προσφυγή τους στο Δικαστήριο. Μέχρι την ημέρα αυτή και καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους 2018 το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν εκδίκασε την υπόθεσή τους και ανέβαλε διαδοχικά τη συζήτησή της μέχρι τις 21 Σεπτεμβρίου 2018, οπότε το σχολικό έτος είχε πλέον λήξει.

56. Έχοντας υπόψη τις ειδικές περιστάσεις της υπόθεσης, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η πιο κατάλληλη και επαρκής θεραπεία των αιτιάσεων στην παρούσα υπόθεση δεν θα ήταν η πληρωμή αποζημίωσης στους προσφεύγοντες, ιδίως όσον αφορά την τρίτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18, η οποία διένυε τους τελευταίους μήνες φοίτησης στην τελευταία τάξη του λυκείου, αλλά μια απόφαση επί της ουσίας των αιτιάσεων που περιέχονταν στην αίτηση ακύρωσής τους ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

57. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο θεωρεί ότι όλοι οι προσφεύγοντες διέθεταν την ιδιότητα του θύματος την ημερομηνία της προσφυγής και μπορούν ακόμα να επικαλεστούν την ιδιότητα του θύματος, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχει εκδοθεί απόφαση στις υποθέσεις τους.

58. Συνεπώς, η ένσταση της Κυβέρνησης πρέπει να απορριφθεί.

3. *Συμπέρασμα*

59. Παρατηρώντας ότι η προσφυγή δεν είναι προδήλως αβάσιμη κατά την έννοια του άρθρου 35 παρ. 3(α) της Σύμβασης και ότι δεν είναι απαράδεκτη για κάποιον άλλο λόγο, το Δικαστήριο την κηρύσσει παραδεκτή.

B. Επί της ουσίας

1. *Τα επιχειρήματα των διαδίκων*

(α) Τα επιχειρήματα των προσφευγόντων

60. Οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται κατά πρώτο λόγο ότι οι αποφάσεις υπ' αριθ. 9902/2017 και 101470/2017 που εξέδωσε ο Υπουργός Παιδείας το καλοκαίρι του 2017 προβλέπουν ένα μάθημα θρησκευτικών ομολογιακού χαρακτήρα, που προωθεί την «επικρατούσα θρησκεία». Όπως προκύπτει από τις αποφάσεις αυτές, σκοπός του νέου προγράμματος είναι η ανάπτυξη κάποιας μορφής «θρησκευόμενης προσωπικότητας», η διάπλαση πιστών Ορθόδοξων Χριστιανών, η παροχή στο μαθητή των δυνατοτήτων «να πιστεύει καλά», και όχι απλά η προσφορά πληροφοριών και γνώσεων. Εάν το μάθημα δεν είχε κατηχητικό και ομολογιακό χαρακτήρα, το Κράτος θα είχε καταργήσει τη διαδικασία απαλλαγής που προβλέπει η εγκύκλιος της 23ης Ιανουαρίου 2015, αφού δεν θα υπήρχε πλέον λόγος αντιρρήσεων συνείδησης. Η διατήρηση αυτής της διαδικασίας συνιστά παραδοχή ότι το ίδιο το μάθημα αποτελεί παρέμβαση του Κράτους στη διαμόρφωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών. Προκειμένου να εξασφαλίσει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος και να εξαναγκάσει τους μαθητές να παρακολουθούν το ομολογιακού χαρακτήρα μάθημα των θρησκευτικών, το Κράτος υποχρεώνει όσους έχουν συνειδησιακούς λόγους απαλλαγής όχι μόνο να τους εκφράζουν, αλλά και να δηλώνουν ρητά και επίσημα ότι δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι.

61. Οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι, εάν είχαν αποφασίσει να καταθέσουν υπεύθυνη δήλωση στο πλαίσιο της διαδικασίας απαλλαγής, θα διέτρεχαν κίνδυνο

ποινικής δίωξης σε περίπτωση που ο διευθυντής του σχολείου έκρινε το περιεχόμενο της δήλωσης ψευδές. Επιπλέον, η κατάθεση υπεύθυνης δήλωσης και η διατήρησή της στο αρχείο του σχολείου θα συνιστούσε αποκάλυψη πεποιθήσεων και ευαίσθητων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που δεν εμπίπτει στις εγγυήσεις ούτε της Οδηγίας 95/46/EK για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ούτε του ν. 2472/1997 για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

(β) Τα επιχειρήματα της Κυβέρνησης

62. Κατά πρώτο λόγο, η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι στην παρούσα υπόθεση, οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της προσφυγής αριθ. 4762/18 και η πρώτη προσφεύγουσα της προσφυγής αριθ. 6140/18 ουδέποτε υπέβαλαν αίτηση απαλλαγής, με ή χωρίς δήλωση ότι οι κόρες τους δεν είναι Χριστιανές Ορθόδοξες, ώστε καμία τέτοια δήλωση δεν αποτέλεσε αντικείμενο επεξεργασίας από οποιονδήποτε ούτε κατατέθηκε, εν συνεχεία, στα αρχεία του σχολείου. Εξάλλου, η από 23 Ιανουαρίου 2015 εγκύκλιος καμία «εξουσία» ή «δικαιοδοσία» ελέγχου πίστεως δεν αναγνωρίζει στους διευθυντές των σχολείων, παρά μόνον τους «εφιστά την προσοχή» να ελέγχουν την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων «επισημαίνοντας σε κάθε ενδιαφερόμενο τη σοβαρότητα των σχετικών Υπευθύνων Δηλώσεων και κατόπιν να προβαίνουν στη χορήγηση της νόμιμης απαλλαγής». Επιπλέον, τυχόν επεξεργασία και τήρηση αυτών των δηλώσεων στο αρχείο του σχολείου θα διεπόταν από τις εγγυήσεις της ισχύουσας νομοθεσίας περί προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

63. Ομοίως, δεν τίθεται οιοδήποτε ζήτημα «προσηλυτισμού» ή «κατήχησης» μέσω του νέου προγράμματος του μαθήματος των θρησκευτικών, παρά τις αντίθετες αιτιάσεις των προσφευγόντων και των παρεμβαινόντων, ούτε αποδεικνύεται κανενός είδους, έστω πιθανού, «στιγματισμού» των προσφευγόντων, οι οποίοι μάλιστα διαμένουν σε νησιά του Κεντρικού Αιγαίου, αξιόλογης πολιτισμικής δράσης, υψηλού τουρισμού και αρμονικού συγχρωτισμού κατοίκων με διαφορετικές εθνικότητες, κουλτούρες και θρησκείες.

64. Δεδομένου ότι το μάθημα των θρησκευτικών δεν είναι προαιρετικό και ότι συνταγματική αποστολή του Κράτους αποτελεί η ανάπτυξη της θρησκευτικής

συνείδησης των μαθητών που είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, η απαλλαγή από το μάθημα αυτό συνδέεται κατ' αρχήν αναγκαία με την ανυπαρξία τέτοιας πίστης.

65. Ο μαθητής δεν καλείται να δηλώσει τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές του πεποιθήσεις, πέραν της αρνητικής διατύπωσης ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος. Η τελευταία αυτή δήλωση εξυπηρετεί το σκοπό της μη καταστρατήγησης της συνταγματικής αποστολής του Κράτους, διότι, εφόσον ελλείπει η ιδιότητα του Ορθόδοξου Χριστιανού, τότε δεν απαιτείται από το Κράτος να αναπτύξει την θρησκευτική συνείδηση του μαθητή. Περαιτέρω, ακριβώς επειδή είναι ανεπίτρεπτος και αδύνατος για τα κρατικά όργανα ο έλεγχος των θρησκευτικών πεποιθήσεων ενός μαθητή, η εν λόγω δήλωση υπέχει θέση διαβεβαίωσης της ύπαρξης πραγματικών λόγων θρησκευτικής συνείδησης για την απαλλαγή, ώστε να αποτραπεί η υποβολή εικονικών δηλώσεων που θα διατάρασσαν την ισότιμη και δίκαιη διδασκαλία των μαθημάτων και θα υπέκρυπταν ιδιοτελείς σκοπιμότητες (όπως, ιδίως, τη μείωση των μαθημάτων στα οποία βαθμολογείται και εξετάζεται ένας μαθητής). Υπό την ισχύ μάλιστα του νέου, πλουραλιστικού προγράμματος σπουδών, η δυνατότητα απαλλαγής παρέμεινε, παρότι το μάθημα θρησκευτικών δεν είναι ομολογιακό και δεν απευθύνεται μόνο σε Χριστιανούς Ορθόδοξους.

66. Η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι το Κράτος παρέχει δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο, όπως η διδασκαλία του έχει θεσμοθετηθεί και πραγματοποιείται σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα σπουδών, δεν αποτελεί κανενός είδους κατήχηση ή προσηλυτισμό. Η διαδικασία χορήγησης της απαλλαγής, με την υποβολή αίτησης και υπεύθυνης δήλωσης, εξυπηρετεί το διακύβευμα διαφάνειας και αποφυγής της υποβολής αδιάκριτα μαζικών αιτημάτων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν ακόμα και στην ολοκληρωτική κατάργηση του μαθήματος. Εξάλλου, η εν λόγω διαδικασία προστατεύει τους μαθητές που δεν αιτούνται απαλλαγή από τη μη κατάχρηση του εν λόγω δικαιώματος από τους απαλλαγέντες μαθητές, προκειμένου οι τελευταίοι να μην αποκτήσουν βαθμολογικό ή άλλο πλεονέκτημα έναντι των πρώτων.

67. Η Κυβέρνηση επίσης τονίζει ότι ο πραγματικός λόγος που οι προσφεύγοντες δεν ενάσκησαν το δικαίωμα απαλλαγής είναι ότι απαιτούσαν τη διδασκαλία ενός μαθήματος θρησκευτικών όπως οι ίδιοι το επιθυμούν. Όμως, από κανένα άρθρο της Σύμβασης δεν προκύπτει δικαίωμα των γονέων να σχεδιάζει το Κράτος τη διδασκαλία

του μαθήματος των θρησκευτικών όπως οι ίδιοι επιθυμούν. Το Κράτος θα έπρεπε να τύχει στήριξης για την επιλογή του να διατηρήσει το δικαίωμα απαλλαγής τη στιγμή που εισήγαγε νέο πλουραλιστικό πρόγραμμα διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι, μετά την υιοθέτηση του νέου προγράμματος, Χριστιανοί Ορθόδοξοι γονείς καταθέτουν αιτήσεις απαλλαγής των τέκνων τους όπου αναφέρουν, μεταξύ άλλων, ότι το ίδιο το μάθημα και ο τρόπος που διδάσκεται δεν εμφυσά στους μαθητές την Ορθόδοξη πίστη και περιλαμβάνει κεφάλαια που δεν έχουν απολύτως καμία σχέση με την πίστη αυτή.

68. Τέλος, η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι η εφαρμογή του νέου προγράμματος από το σχολικό έτος 2017-2018 είναι γενική και καθολική, σε όλα τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Βάσει των διαθέσιμων πληροφοριών και έρευνας που παρουσιάστηκε στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Θεολόγων Εκπαιδευτικών το 2018, εκτιμάται ότι το νέο πρόγραμμα σπουδών εφαρμόζεται πλήρως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στη δευτεροβάθμια εφαρμόζεται σε ένα ποσοστό 60-70%, ενώ ένα ποσοστό 5-10% των διδασκόντων δεν το εφαρμόζουν είτε γιατί δεν επιμορφώθηκαν είτε γιατί δεν συμφωνούν με τις κατευθύνσεις του.

2. *Παρεμβάσεις τρίτων*

(α) **National Secular Society**

69. Η National Secular Society αναφέρει ότι το σύστημα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στην Ελλάδα εμφανίζεται να βρίσκεται σε σύγκρουση με κεντρικά στοιχεία της νομολογίας του Δικαστηρίου. Μεταχειρίζεται άτομα με συγκεκριμένη πίστη ως μια συμπαγή ομάδα, σε πείσμα της ανάγκης να αντιμετωπίζεται η θρησκευτική ελευθερία ή η ελευθερία των πεποιθήσεων πρωταρχικά ως ατομικό δικαίωμα που απορρέει από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Επίσης, επιβάλλει επαχθείς όρους στους γονείς που θέλουν να ζητήσουν απαλλαγή για τα τέκνα τους από το μάθημα των θρησκευτικών, υποχρεώνοντάς τους να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ιδίων ή των τέκνων τους, υποβάλλοντας αυτές τις πεποιθήσεις σε έλεγχο από τρίτο (το διευθυντή του σχολείου) και επιβάλλοντας την τήρηση αρχείου αυτών των πεποιθήσεων χωρίς να υπάρχει ανάγκη και επ' αόριστον. Αυτά είναι χαρακτηριστικά τα οποία το Δικαστήριο έχει κατ' επανάληψη κρίνει ότι παραβιάζουν το άρθρο 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14.

70. Η National Secular Society υποστηρίζει ότι η πολιτική του Ελληνικού Κράτους μοιάζει να έχει ως αποτέλεσμα να εξαρτάται η προστασία των δικαιωμάτων των γονέων κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου από το εάν τα παιδιά τους ακολουθούν ή όχι την Ορθόδοξη πίστη. Εάν γονείς που αυτοπροσδιορίζονται ως Χριστιανοί Ορθόδοξοι αλλά διαφωνούν με συγκεκριμένες διδασκαλίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας θέλουν να ακολουθήσουν τα παιδιά τους τη δική τους προσωπική ερμηνεία της Ορθοδοξίας, έχουν το ίδιο δικαίωμα κατά το άρθρο 2 να εξασφαλιστεί ότι αυτές οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις δεν θίγονται από το εκπαιδευτικό σύστημα όπως ένα πρόσωπο του οποίου οι πεποιθήσεις ευθυγραμμίζονται πλήρως με την καθιερωμένη Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία ή όπως ένας άθεος ή αλλόθρησκος. Επιπλέον, μια πολιτική που καθιστά τους γονείς υπεύθυνους για τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις παιδιών που είναι επαρκώς ώριμα για να διαμορφώσουν τις δικές τους απόψεις δεν σέβεται ζητήματα ατομικής συνείδησης.

(β) Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι

71. Το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι τονίζει ότι λίγο μετά την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου για το θρησκευτικό όρκο στην Ελλάδα στην υπόθεση *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος* (αριθ. 19516/06, 21 Φεβρουαρίου 2008), το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε δύο εγκυκλίους τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 2008, επιβεβαιώνοντας και παγιώνοντας τη μακρόχρονη πρακτική κατά την οποία απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών χορηγείται όταν τη ζητήσουν οι μαθητές ή οι γονείς τους για λόγους συνειδήσεως, χωρίς να ζητείται καμία δήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ωστόσο, η μεταβολή που εισήγαγε η εγκύκλιος της 23ης Ιανουαρίου 2015 όχι μόνον ήταν περιττή, αλλά και οδήγησε σε διατάραξη της δημοκρατικής λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτή η διατάραξη προκλήθηκε από την εισαγωγή θεσμικής διάκρισης και την παραβίαση της Σύμβασης για όσους υποχρεούνται να δηλώσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους (ή την έλλειψη τέτοιων πεποιθήσεων) προκειμένου να απολαύσουν ένα άλλο δικαίωμα, αυτό της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Επιπλέον, τόσο το Δικαστήριο (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Folgerø κ.λπ. κατά Νορβηγίας*) όσο και η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών (στις απόψεις της στην υπόθεση *Leirvag κατά Νορβηγίας* – Communication no. 1155/2003) έχουν κρίνει

ότι η απαίτηση να αιτιολογούν οι γονείς την αίτηση απαλλαγής των τέκνων τους από το μάθημα των θρησκευτικών αντίκειται στην Σύμβαση και στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα.

72. Αναφερόμενο στην προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Folgerø* κ.λπ. κατά *Νορβηγίας*, το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι υποστηρίζει ότι μια σύγκριση μεταξύ του νορβηγικού και του ελληνικού προγράμματος σπουδών για το μάθημα των θρησκευτικών δείχνει ότι το ελληνικό πρόγραμμα είναι πολύ λιγότερο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και έχει πολύ περισσότερο τη μορφή κατήχησης στην επίσημη κρατική θρησκεία, καθώς είναι κατά κοινή παραδοχή ομολογιακού χαρακτήρα. Ενώ στη Νορβηγία οι μισές ενότητες αφορούν το Χριστιανισμό, στην Ελλάδα, σύμφωνα με επίσημη έκθεση της Εκκλησίας της Ελλάδος που εκδόθηκε τον Ιούνιο του 2017, το 82% των ενότητων του μαθήματος των θρησκευτικών στο δημοτικό έχουν ομολογιακό χαρακτήρα (εκ των οποίων μόλις το 10% έχουν διομολογιακό χαρακτήρα) και το 18% έχουν μη ομολογιακό χαρακτήρα. Τα αντίστοιχα ποσοστά για το γυμνάσιο είναι 74% ομολογιακό (εκ των οποίων 20% διομολογιακό) έναντι 26% μη ομολογιακό. Τόσο η νομοθεσία και οι εγκύκλιοι όσο και η πρακτική προβλέπουν εις βάθος διδασκαλία του Ορθόδοξου Χριστιανισμού και συνήθως επιφανειακή διδασκαλία άλλων χριστιανικών ή μη χριστιανικών θρησκειών ή άλλων πεποιθήσεων. Σε αυτή την έκθεση, η Εκκλησία της Ελλάδος εξέφραζε την ικανοποίησή της για τον ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών.

(γ) ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής – Ερευνητικό Πρόγραμμα Grassrootsmobilise)

73. Το ΕΛΙΑΜΕΠ τονίζει ότι στο νέο μάθημα των θρησκευτικών η Ορθοδοξία παραμένει κυρίαρχη στη διδασκαλία της θρησκείας τόσο ως προς τη χρονική διάρκεια και την έκταση που της αφιερώνεται στο μάθημα, όσο και λόγω του ότι οι μαθητές όχι μόνο ενημερώνονται για την Ορθοδοξία, αλλά και τη διδάσκονται ως την πίστη του έθνους. Το γεγονός ότι το μάθημα διδάσκεται αποκλειστικά από Ορθόδοξους θεολόγους ενισχύει την εκτίμηση αυτή. Στο δημοτικό το μάθημα διδάσκεται από έναν διδάσκοντα που είναι αρμόδιος για όλο το πρόγραμμα των μαθημάτων, αλλά στη μέση εκπαίδευση (από την 1η τάξη του γυμνασίου έως την 3η τάξη του λυκείου) το μάθημα διδάσκεται αποκλειστικά από Ορθόδοξους θεολόγους, αποφοίτους μίας εκ των δύο

Ορθόδοξων Θεολογικών Σχολών, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, σε πολλά σχολεία στην Ελλάδα εξακολουθεί να διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών υπό την προηγούμενη μορφή του, στην οποία όχι μόνον η Ορθοδοξία διδασκόταν ευθέως εν είδει κατήχησης, αλλά και πολλές θρησκείες παρουσιάζονταν με υποτιμητικό τρόπο. Λίγοι θεολόγοι χρησιμοποιούν τα νέα βιβλία, ενώ η πλειοψηφία αντιθέτως επιλέγει να μην εφαρμόζει το νέο πρόγραμμα. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι επιτρέπεται ένας βαθμός ευελιξίας ως προς τον τρόπο με τον οποίο κάθε θεολόγος επιλέγει να εφαρμόσει τις οδηγίες. Με την απόφασή του υπ' αριθ. 660/2018 το Συμβούλιο της Επικρατείας συντάχθηκε με το αίτημα επαναφοράς του προηγούμενου τρόπου διδασκαλίας των θρησκευτικών.

74. Περαιτέρω, το ΕΛΙΑΜΕΠ επισημαίνει ότι οι αυστηρές προϋποθέσεις απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών έχουν έντονα αποτρεπτική επίδραση στους μαθητές, οι οποίοι συνήθως προτιμούν να αποκρύπτουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή να ψεύδονται για αυτές παρά να διακινδυνεύσουν να εκτεθούν στις σχολικές αρχές. Λόγω του κατηχητικού χαρακτήρα του μαθήματος, γονείς παιδιών θρησκευτικών μειονοτήτων συχνά επιλέγουν να ασκήσουν το δικαίωμα απαλλαγής που τους παρέχεται, αλλά με αυτό τον τρόπο αναγκάζονται να σταθμίζουν τα οφέλη που θα έχει η μη παρακολούθηση ενός μαθήματος που κατηχεί τα παιδιά τους σε διαφορετικό θρήσκευμα έναντι του πιθανού στιγματισμού των παιδιών τους από την απομόνωση λόγω της επιλογής τους να μην παρακολουθήσουν το μάθημα.

3. *Η εκτίμηση του Δικαστηρίου*

(α) Γενικές αρχές

75. Το πρώτο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου προβλέπει ότι καθένας έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση. Το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο δεύτερο εδάφιο του ως άνω άρθρου είναι συμπλήρωμα του δικαιώματος στην εκπαίδευση που προβλέπεται στο πρώτο εδάφιο. Οι γονείς είναι πρωταρχικά υπεύθυνοι για τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους. Κατά την εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος, οι γονείς μπορούν να απαιτήσουν από το Κράτος να σεβαστεί τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους (βλ. *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, 7 Δεκεμβρίου 1976, παρ. 52, Series A no. 23). Το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου αποσκοπεί στη

διασφάλιση της δυνατότητας του πλουραλισμού στην εκπαίδευση, μιας δυνατότητας που είναι ουσιώδης για την διατήρηση μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» κατά την έννοια της Σύμβασης. Η διάταξη αυτή συνεπάγεται ότι το Κράτος οφείλει να μεριμνά ώστε οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα των μαθημάτων να μεταδίδονται με τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Το Κράτος απαγορεύεται να επιδιώκει το στόχο της κατήχησης που μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων (βλ. τις προαναφερθείσες αποφάσεις στις υποθέσεις *Folgerø* κ.λπ. κατά *Νορβηγίας*, παρ. 84, και *Lautsi* κ.λπ. κατά *Ιταλίας*, παρ. 62).

76. Η λέξη «σέβεται» στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου σημαίνει περισσότερο από τις λέξεις «αναγνωρίζει» ή «λαμβάνει υπόψη». Πέραν μιας πρωταρχικά αρνητικής υποχρέωσης, συνεπάγεται και ορισμένες θετικές υποχρεώσεις εκ μέρους του Κράτους (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Lautsi* κ.λπ. κατά *Ιταλίας*, παρ. 61, και *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 25 Φεβρουαρίου 1982, παρ. 37, Series A no. 48). Παρ' όλα αυτά, το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «σεβασμός» συνεπάγεται ότι τα Κράτη απολαμβάνουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης κατά τον καθορισμό των μέτρων που θα λάβουν ώστε να εξασφαλίσουν τη συμμόρφωση προς τη Σύμβαση, λαμβάνοντας δεόντως υπόψη τις ανάγκες και τους πόρους της κοινότητας και των ατόμων. Στο πλαίσιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, ο όρος υποδηλώνει ειδικότερα ότι αυτή η διάταξη δεν μπορεί να ερμηνευθεί ότι δίνει στους γονείς τη δυνατότητα να απαιτούν από το Κράτος να παρέχει μια συγκεκριμένη μορφή εκπαίδευσης (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Lautsi* κ.λπ. κατά *Ιταλίας*, παρ. 61, και *Bulski κατά Πολωνίας* (dec.), αριθ. 46254/99 και 31888/02, 30 Νοεμβρίου 2004).

77. Προκειμένου να εξεταστεί η επίμαχη νομοθεσία κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, όπως ερμηνεύεται παραπάνω, θα πρέπει κανείς, αποφεύγοντας κάθε αξιολόγηση όσον αφορά τη σκοπιμότητα της νομοθεσίας, να λάβει υπόψη την πραγματική κατάσταση που επιδίωκε και εξακολουθεί να επιδιώκει. Μολονότι στο παρελθόν τα όργανα της Σύμβασης δεν έκριναν αντίθετη με τη Σύμβαση την εκπαίδευση που παρέχει πληροφόρηση για τις θρησκείες, εξέτασαν προσεκτικά κατά πόσον οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν σε κάποια μορφή

θρησκευτικής λατρείας ή εκτίθενταν σε κάποια μορφή θρησκευτικής κατήχησης. Στο ίδιο πλαίσιο, η διαδικασία απαλλαγής είναι επίσης ένας παράγοντας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Hasan και Elyem Zengin κατά Τουρκίας*, παρ. 53).

78. Αυτή η ερμηνεία του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είναι συμβατή με το πρώτο εδάφιο της ίδιας διάταξης, με τα άρθρα 8 και 10 της Σύμβασης και με το γενικό πνεύμα της ίδιας της Σύμβασης, ως ενός κειμένου που αποσκοπεί στη διατήρηση και προώθηση των ιδεωδών και των αξιών μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Αυτό ισχύει ιδίως όταν η διδασκαλία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας με την οποία ένα σχολείο επιδιώκει να επιτύχει το σκοπό για τον οποίο ιδρύθηκε, συμπεριλαμβανομένης της ανάπτυξης και της διάπλασης του χαρακτήρα και των πνευματικών ικανοτήτων των μαθητών του καθώς και της προσωπικής τους ανεξαρτησίας (αυτόθι, παρ. 55).

79. Το Δικαστήριο περαιτέρω εφιστά την προσοχή στο θεμελιωδώς επικουρικό ρόλο του μηχανισμού προστασίας της Σύμβασης. Τα Συμβαλλόμενα Μέρη, σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, έχουν πρωταρχική ευθύνη να εξασφαλίζουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που ορίζονται στη Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της και, στο πλαίσιο αυτό, απολαμβάνουν ένα περιθώριο εκτίμησης, το οποίο υπόκειται στην εποπτική δικαιοδοσία του Δικαστηρίου. Μέσω της δημοκρατικής τους νομιμοποίησης, οι εθνικές αρχές βρίσκονται σε καλύτερη θέση από ένα διεθνές δικαστήριο για να αξιολογήσουν τις τοπικές ανάγκες και συνθήκες, όπως το Δικαστήριο έχει κρίνει σε πολλές περιπτώσεις (βλ., μεταξύ άλλων, *Hatton κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [GC], αριθ. 36022/97, παρ. 97, ECHR 2003-VIII, και *Garib κατά Ολλανδίας* [GC], αριθ. 43494/09, παρ. 137, 6 Νοεμβρίου 2017).

80. Όταν ο νομοθέτης απολαμβάνει ένα περιθώριο εκτίμησης, το τελευταίο κατ' αρχάς εκτείνεται τόσο στην απόφασή του να παρέμβει σε ένα συγκεκριμένο τομέα όσο και, αφού έχει πλέον παρέμβει, στους λεπτομερείς κανόνες που θεσπίζει προκειμένου να διασφαλίσει ότι η νομοθεσία βρίσκεται σε συμμόρφωση προς την Σύμβαση και επιτυγχάνει να εξισορροπήσει τυχόν ανταγωνιστικά δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα. Ωστόσο, το Δικαστήριο έχει κατ' επανάληψη κρίνει ότι οι επιλογές του νομοθέτη δεν εκφεύγουν του ελέγχου του και έχει αξιολογήσει την ποιότητα του κοινοβουλευτικού

και δικαστικού ελέγχου της αναγκαιότητας ενός συγκεκριμένου μέτρου (βλ. *Lekić κατά Σλοβενίας* [GC], αριθ. 36480/07, παρ. 109, 11 Δεκεμβρίου 2018).

(β) Εφαρμογή αυτών των αρχών

81. Κατά πρώτο λόγο, το Δικαστήριο θεωρεί ότι το κύριο ζήτημα που τίθεται στην παρούσα υπόθεση είναι αυτό της υποχρέωσης που επιβάλλεται στους γονείς να υποβάλουν υπεύθυνη δήλωση ότι τα τέκνα τους δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι προκειμένου να τύχουν απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών αυτό καθ' εαυτό δεν συνδέεται άμεσα με το θέμα της απαλλαγής από το μάθημα αυτό και το Δικαστήριο δεν θα το εξετάσει χωριστά.

82. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει τη θετική υποχρέωση των Συμβαλλομένων Κρατών βάσει του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, το οποίο παρέχει στους γονείς το δικαίωμα να απαιτήσουν από το Κράτος να σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις στο πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών. Όταν ένα Συμβαλλόμενο Κράτος περιλαμβάνει το μάθημα των θρησκευτικών στο πρόγραμμα σπουδών, είναι αναγκαίο, στο βαθμό που είναι δυνατό, να αποφεύγει μια κατάσταση όπου οι μαθητές αντιμετωπίζουν σύγκρουση μεταξύ της θρησκευτικής αγωγής που παρέχεται από το σχολείο και των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων τους. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, όσον αφορά τη θρησκευτική αγωγή στην Ευρώπη και παρά την ποικιλομορφία των διδακτικών προσεγγίσεων, σχεδόν όλα τα κράτη-μέλη προσφέρουν τουλάχιστον μία οδό μέσω της οποίας οι μαθητές μπορούν να επιλέξουν να μην παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών, παρέχοντας ένα μηχανισμό απαλλαγής ή την επιλογή να παρακολουθήσουν κάποιο εναλλακτικό μάθημα, ή προβλέποντας ότι η παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών είναι απολύτως προαιρετική (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Hasan και Elyem Zengin κατά Τουρκίας*, παρ. 71).

83. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος και το Νόμο περί Εκπαίδευσης, το μάθημα των θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές (βλ. παραπάνω παρ. 16-17). Όμως, η εγκύκλιος της 23ης Ιανουαρίου 2015 προβλέπει ότι οι μη Χριστιανοί Ορθόδοξοι μαθητές, δηλ. οι

αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι ή άθρησκοι μαθητές, που επικαλούνται λόγους θρησκευτικής συνείδησης μπορούν να απαλλαγούν από την παρακολούθηση του μαθήματος. Η διαδικασία απαλλαγής διατηρήθηκε σε ισχύ με το άρθρο 25 παρ. 3 της από 23 Ιανουαρίου 2018 απόφασης του Υπουργού Παιδείας (βλ. παραπάνω παρ. 29 και 31).

84. Κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, αυτό που έχει σημασία σε σχέση με το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είναι να διαπιστωθεί αν λόγω των όρων που επιβάλλει η εγκύκλιος της 23ης Ιανουαρίου 2015 ενδέχεται να επωμίζονται οι γονείς ένα απαράδεκτο βάρος και να υποχρεώνονται να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις προκειμένου τα τέκνα τους να τύχουν απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι πάντα τονίζει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ζήτημα προσωπικής συνείδησης (βλ., μεταξύ άλλων, *Σοφριανόπουλος κ.λπ. κατά Ελλάδος* (dec.), αριθ. 1977/02, 1988/02 και 1997/02, ECHR 2002-X).

85. Είναι σαφές ότι, σύμφωνα με την παραπάνω εγκύκλιο, κατά την κατάθεση της αίτησης απαλλαγής δεν είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευόμενου στο οποίο ανήκει ο μαθητής. Όμως, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι οι γονείς είναι υποχρεωμένοι να καταθέσουν στο διευθυντή του σχολείου υπεύθυνη δήλωση, την οποία προσυπογράφει ο διδάσκων, ότι το τέκνο τους δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος. Ο διευθυντής του σχολείου έχει την ευθύνη να ελέγχει την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων, επισημαίνοντας στους γονείς τη σοβαρότητα των υπεύθυνων δηλώσεων που καταθέτουν.

86. Ο έλεγχος της σοβαρότητας της υπεύθυνης δήλωσης συνεπάγεται ότι ο διευθυντής του σχολείου οφείλει να ελέγξει αν η δήλωση περιέχει ψευδή στοιχεία, δηλ. να διασταυρώσει τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του τέκνου στην οποία αναγράφεται το θρήσκευμα των γονέων και η οποία πρέπει να κατατίθεται στις σχολικές αρχές (βλ. παραπάνω παρ. 18-19) με το περιεχόμενο της υπεύθυνης δήλωσης. Επιπλέον, σύμφωνα με τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις, η αναγραφή του θρησκευόμενου είναι υποχρεωτική στο δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο, καθώς και στα πιστοποιητικά σπουδών (βλ. παραπάνω παρ. 19). Σε περίπτωση που υπάρχει διαφορά μεταξύ της ληξιαρχικής πράξης γέννησης και της υπεύθυνης δήλωσης, ο διευθυντής του σχολείου

οφείλει να ενημερώσει τον αρμόδιο εισαγγελέα για το ενδεχόμενο κατάθεσης ψευδούς υπεύθυνης δήλωσης, καθώς αυτή συνιστά αξιόποινη πράξη σύμφωνα με το άρθρο 22 παρ. 6 του ν. 1599/1986 και το άρθρο 37 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (βλ. παραπάνω παρ. 20-21).

87. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι το ισχύον σύστημα απαλλαγής των παιδιών από το μάθημα των θρησκευτικών μπορεί να επιβάλει ένα απαράδεκτο βάρος στους γονείς με κίνδυνο έκθεσης ευαίσθητων πλευρών της προσωπικής τους ζωής και ότι το ενδεχόμενο σύγκρουσης πιθανόν να τους αποτρέψει να καταθέσουν αίτηση απαλλαγής, ιδίως σε περίπτωση που ζουν σε μια μικρή και θρησκευτικά συμπαγή κοινότητα, όπως εν προκειμένω η Σίφνος και η Μήλος, όπου ο κίνδυνος στιγματισμού είναι πολύ μεγαλύτερος από ό,τι στις μεγάλες πόλεις. Οι προσφεύγοντες γονείς υποστηρίζουν ότι στην περίπτωση τους στην πραγματικότητα λειτούργησε αποτρεπτικά για την κατάθεση αίτησης όχι μόνο ο φόβος να αποκαλύψουν ότι δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι σε ένα περιβάλλον όπου η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκει σε μία συγκεκριμένη θρησκεία (βλ. *Grzelak κατά Πολωνίας*, αριθ. 7710/02, παρ. 95, 15 Ιουνίου 2010), αλλά και το γεγονός ότι, όπως επισημαίνουν, δεν προσφέρεται άλλο μάθημα στους απαλλαγέντες μαθητές, οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι να χάνουν σχολικές ώρες μόνο και μόνο λόγω των δεδηλωμένων πεποιθήσεών τους.

88. Αν και οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18 και η πρώτη προσφεύγουσα της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/18 δεν ήταν υποχρεωμένοι να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, η υποχρέωση κατάθεσης υπεύθυνης δήλωσης ισοδυναμούσε με εξαναγκασμό να υιοθετήσουν μια συμπεριφορά από την οποία θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι οι ίδιοι και τα τέκνα τους έχουν – ή δεν έχουν – συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις (βλ., *mutatis mutandis*, την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος*, παρ. 38, και *Δημητράς κ.λπ. κατά Ελλάδος*, αριθ. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 και 6099/08, παρ. 78, 3 Ιουνίου 2010).

89. Στις προαναφερθείσες υποθέσεις το Δικαστήριο δήλωσε ότι η ελευθερία εκδήλωσης των πεποιθήσεων περιλαμβάνει και μια αρνητική διάσταση, δηλ. το δικαίωμα του ατόμου να μην εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να μην υποχρεώνεται σε συμπεριφορά που μπορεί να οδηγήσει σε

συμπεράσματα ως προς το αν έχει – ή δεν έχει – τέτοιες πεποιθήσεις. Οι κρατικές αρχές δεν έχουν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στον τομέα της ατομικής συνείδησης και να εξακριβώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου ή να το υποχρεώνουν να αποκαλύψει τις πεποιθήσεις που έχει σχετικά με πνευματικά θέματα.

Συμπέρασμα

90. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, το Δικαστήριο απορρίπτει την ένσταση της Κυβέρνησης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων λόγω της παράλειψης των προσφευγόντων να ακολουθήσουν τη διαδικασία απαλλαγής και συμπεραίνει ότι υπήρξε παραβίαση των δικαιωμάτων τους βάσει του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, όπως ερμηνεύεται υπό το φως του άρθρου 9 της Σύμβασης.

III. ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 41 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ

91. Το άρθρο 41 της Σύμβασης προβλέπει τα εξής:

«Εάν το Δικαστήριο κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της, και αν το εσωτερικό δίκαιο του Υψηλού Συμβαλλόμενου Μέρους δεν επιτρέπει παρά μόνο ατελή εξάλειψη των συνεπειών της παραβίασης αυτής, το Δικαστήριο χορηγεί, εφόσον είναι αναγκαίο, στον παθόντα δίκαιη ικανοποίηση.»

A. Αποζημίωση

92. Οι προσφεύγοντες και των δύο προσφυγών ζητούν ο καθένας το ποσό των 8.000 ευρώ ως αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης.

93. Η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι η απαίτηση δεν στηρίζεται σε συγκεκριμένα επιχειρήματα, ενώ δεν διευκρινίζεται η ζημία που υπέστησαν προσωπικά οι προσφεύγοντες λόγω των ζητημάτων για τα οποία παραπονούνται. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι ενδεχόμενη διαπίστωση παραβίασης θα συνιστά επαρκή δίκαιη ικανοποίηση βάσει του άρθρου 41.

94. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι οι προσφεύγοντες υπέστησαν, λόγω της διαπιστωθείσας παραβίασης, ηθική βλάβη η οποία δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί με μόνη τη διαπίστωση παραβίασης. Κατά δίκαιη κρίση, όπως απαιτείται από το άρθρο 41 της Σύμβασης, το Δικαστήριο επιδικάζει από κοινού στους τρεις προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18 το ποσό των 8.000 ευρώ και από κοινού στις δύο

προσφεύγουσες της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/18 το ποσό των 8.000 ευρώ ως αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης.

B. Δικαστικά έξοδα

95. Οι προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18 ζητούν το ποσό των 6.566,52 ευρώ για δικαστικά έξοδα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Κανείς από αυτούς τους προσφεύγοντες ή από τους προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/18 δεν ζητά οποιοδήποτε ποσό για δικαστικά έξοδα ενώπιον του Δικαστηρίου.

96. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι οι προσφεύγοντες δεν θα έπρεπε να ζητούν κανένα ποσό για μια διαδικασία που εκκρεμεί ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας αλλά στην πραγματικότητα έπεται χρονικά της διαδικασίας ενώπιον του Δικαστηρίου. Προσφυγή στο Δικαστήριο ενδεχομένως να μη χρειαζόταν μετά την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, η έκδοση της οποίας εκκρεμεί.

97. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, δικαστικά έξοδα επιδικάζονται στον προσφεύγοντα μόνο στο βαθμό που αποδεικνύεται ότι ήταν πραγματικά, αναγκαία και εύλογα. Στην παρούσα υπόθεση, έχοντας υπόψη τα έγγραφα που έχει στη διάθεσή του και τα παραπάνω κριτήρια, το Δικαστήριο θεωρεί εύλογο να επιδικάσει το ποσό των 6.566,52 ευρώ για τα δικαστικά έξοδα των προσφευγόντων της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18 ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΩΤΕΡΩ ΛΟΓΟΥΣ, ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΟΜΟΦΩΝΑ

1. *Αποφασίζει να συνεκδικάσει τις προσφυγές,*
2. *Αποφασίζει να εξετάσει επί της ουσίας τις προσφυγές μαζί με το σκέλος της ένστασης της Κυβέρνησης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων που αφορά την παράλειψη των προσφευγόντων να ακολουθήσουν τη διαδικασία απαλλαγής, το οποίο απορρίπτει,*
3. *Κηρύσσει τις προσφυγές παραδεκτές,*
4. *Κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης,*
5. *Αποφασίζει:*
  - (α) *ότι το καθ' ου Κράτος οφείλει να πληρώσει, εντός τριών μηνών αφότου η απόφαση καταστεί οριστική σύμφωνα με το άρθρο 44 παρ. 2 της Σύμβασης, τα παρακάτω ποσά:*

(i) από κοινού στους τρεις προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18, το ποσό των οκτώ χιλιάδων (8.000) ευρώ, συν τους φόρους με τους οποίους μπορεί να επιβαρυνθεί το ποσό αυτό, ως αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης,

(ii) από κοινού στις δύο προσφεύγουσες της προσφυγής υπ' αριθ. 6140/18, το ποσό των οκτώ χιλιάδων (8.000) ευρώ, συν τους φόρους με τους οποίους μπορεί να επιβαρυνθεί το ποσό αυτό, ως αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης,

(iii) από κοινού στους τρεις προσφεύγοντες της προσφυγής υπ' αριθ. 4762/18, το ποσό των έξι χιλιάδων πεντακοσίων εξήντα έξι ευρώ και πενήντα δύο λεπτών (6.566,52), συν τους φόρους με τους οποίους μπορεί να επιβαρυνθεί το ποσό αυτό, για δικαστικά έξοδα,

(β) ότι από τη λήξη της προαναφερθείσας τρίμηνης προθεσμίας και μέχρι την εξόφληση θα πληρώνεται απλός τόκος επί του ανωτέρω ποσού, ο οποίος θα υπολογίζεται με βάση το επιτόκιο της διευκόλυνσης οριακής χρηματοδότησης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας κατά την περίοδο υπερημερίας συν τρεις εκατοστιαίες μονάδες,

6. *Απορρίπτει* ομόφωνα τις υπόλοιπες απαιτήσεις των προσφευγόντων για δίκαιη ικανοποίηση.

Έγινε στα Αγγλικά και κοινοποιήθηκε γραπτώς στις 31 Οκτωβρίου 2019 σύμφωνα με τον Κανόνα 77 παρ. 2 και 3 του Κανονισμού του Δικαστηρίου.

(υπογραφή)

Renata Degener

Βοηθός Γραμματέας

(υπογραφή)

Ksenija Turković

Πρόεδρος

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΕΥΓΟΝΤΩΝ

Προσφυγή υπ' αριθ. 4762/18

1. Πέτρος Παπαγεωργίου, γεννημένος το 1943, κάτοικος Μήλου
2. Αικατερίνη Μπερδολόγλου, γεννημένη το 1965, κάτοικος Μήλου
3. Μαρία Ραφαέλλα Παπαγεωργίου, γεννημένη το 2000, κάτοικος Μήλου

Προσφυγή υπ' αριθ. 6140/18

1. Ροδόπη Αναστασιάδου, γεννημένη το 1972, κάτοικος Σίφνου
2. Σμαράγδα Ραβιόλου, γεννημένη το 2008, κάτοικος Σίφνου

Ακριβής μετάφραση από τα Αγγλικά του συνημμένου πρωτοτύπου εγγράφου

Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 2019

Ο μεταφραστής του Υπουργείου Εξωτερικών

Βασίλειος Δ. Μπελεκούκας